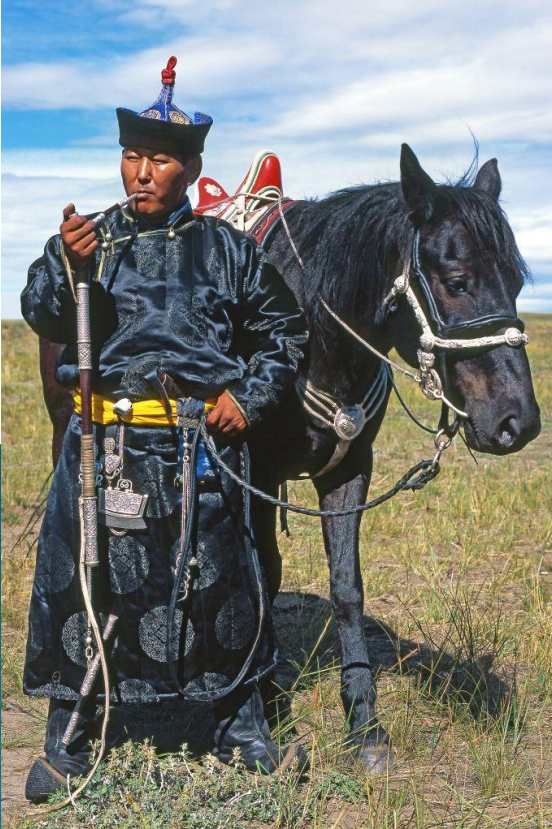

Tuvalar ve Dilleri

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ
TL3064 Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk Lehçelerinin Tarihsel Grameri

Tuva Türkleri başlıca Rusya Federasyonu içinde yer alan Tuva Cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. Ayrıca Çin ve Moğolistan'da da Tuva Türkçesinin farklı ağızlarını konuşan Tuva toplulukları yaşamaktadır.

Tuva Cumhuriyeti (*Tıva Respublika*) Rusya Federasyonu içinde Sibirya Federal Bölgesi'nde (*Okrug*) bulunmaktadır. Coğrafi olarak Asya'nın merkezinde ve Doğu Sibirya'nın güneyinde bulunmaktadır. 1944'ten itibaren Tuva Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti iken 28 Ağustos 1991'de Tuva Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştür. 170.000 km² olan Tuva Cumhuriyeti toprakları batıda Altay Cumhuriyeti, kuzeybatıda Hakasya Cumhuriyeti, kuzeyde Krasnoyarsk bölgesi (kray), kuzeydoğuda İrkutsk bölgesi ve Buryat Cumhuriyeti, güney ve güneydoğu'da Moğolistan ile çevrelenmiştir.

Карта Республики Тыва

Tuva Cumhuriyeti, Sibirya Türk halkları içinde yerli halkın kendi cumhuriyetinde en yüksek nüfus oranına (%82) sahip olmasıyla dikkat çekmektedir. Nüfus bakımından ikinci sırayı ise Ruslar (%16,3) alır. Üçüncü sırada ise %3'lük oran ile Hakaslar yer almaktadır. 2010 verilerine göre RF genelinde 263.934 kişi olan Tuvaların yaklaşık %85'i (406.126 kişi) Tuvaca bilirken nüfusun %99'u (259.538) Tuvacayı anadili saymaktadır. Tuva Cumhuriyeti içinde ise bu oranlar (%97 ve %99'dur).

Bugün Tuvaların yaşadığı bölge VI. yy. dan VIII. yy.ın ortalarına kadar Kök Türk, IX. yy.'ın başına kadar Uygur, daha sonra X. yy.ın başına kadar Kırgız devletinin hâkimiyeti altında olmuştur. Daha sonra XVIII. yy.'a kadar da Moğol hanlarının hâkimiyeti altına girmişlerdir. XVIII. Yüzyılda Rusya'ya bağlanana kadar bölge Oyrat Hanlarının yönetimi altında bulunmuştur. XVIII. yüzyılda Tuvalar doğu ve güneyden Çin ve Moğolların, kuzeyden de Rusların tehdidi altına girmişlerdir.

1717-1911 yılları arasında Tuva toprakları Mançuların hâkimiyetine girmiştir.

Daha sonra Çin ve Mançu hâkimiyetinden kurtulan Tuvalar 1912'de Rus birlikleri ile karşılaşmışlardır. Çarlık Hükümeti bu bölgeyi 1914 yılında Uryanhay Bölgesi (*Uryanhayskiy kray*) adıyla Yenisey Vilayeti'ne (*Yeniseyskaya guberniya*) Rusya'nın kontrolü altına aldığını bildirmiştir.

Tuvalar 1921'de Tuva-Arat Cumhuriyetini kurmuşlardır.

1924'te Moğollar eskiden beri Moğolların yaşadıklarını iddia ettikleri Tuva topraklarının geniş bir bölümünü içeren doğu kısmını Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne katmışlardır.

11 Ekim 1944'te Tuva SSCB'ye katılmış ve Tuva toprakları Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti içinde Tuva Özerk Bölgesi'ne (*Tuvinskaya avtonomnaya oblast'*) dönüştürülmüştür.

10 Ekim 1961'de "bölge" statüsü değiştirilerek *Tuva Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* adını aldı.

12 Aralık 1991 yılında Tuva Özerk Cumhuriyeti devlet egemenliği deklarasyonu kabul edildi ve hükümet başkanına devlet başkanı görevi de verildi.

Halkın kendi adlandırması Tıva'dır.

Ekim Devrimine kadar olan dönemde Ruslar Tuvaları *Uryanhaylar*, *Sayanlar*, *Soyonlar*, *Soyotlar* ya da *Sayan Tatarları* olarak adlandırmışlardır.

Vambery, Klaproth, Miller, Yadrintsev gibi bilim adamlarının verdiği bilgilere göre, Ruslar XVII. Yüzyılda bu bölgeye geldiklerinde Yenisey'in güneyinde Fin kökenli halklarla karşılaşmışlardır.

Katanov da bu bölgedeki bir kısım halkların Fin kökenli halklardan çıktığını belirtmiştir. Geriye kalan Türk kökenli olanların ise, Uryanhaylar olduğunu belirtmiştir. Ancak, Katanov 19. yy. sonunda eserini kaleme aldığı dönemde Uryanhayların dilinde ne fonetik, ne morfolojik ne de leksik açıdan bir Samoyed izine rastlanmadığını da belirtmiştir. Castrén de 19. yy. sonunda yazdığı eserinde bu bölgede Samoyed kökenli Tatarların (Türklerin) yaşadıklarını kaydetmiştir.

1930 yılında Latin esasında hazırlanmış olan Tuva alfabesini kullanan Tuvalar, 1941 yılında Rus alfabesi esastaki Tuva alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

Çağdaş Tuva yazı dili, **A.A.Pal'mbah'ın** seçimiyle, daha yoğun nüfusu içermesi ve başka koşunlar (rayonlar) ile daha fazla sosyo-ekonomik ilişkiler içinde oluşu ile 30'lu yıllarda **Çöön-Hemçik ağızı** üzerine kurulmuş ve şekillenmiştir. Edebî dilin üzerine kurulup geliştiğı ağızı konuşan nüfus Tuva'nın merkezinde bulunduğı için "**merkezî diyalekt**" (**Rus.tsentral'ny diyalekt**) diye adlandırılmaktadır.

Ş.Ç.Sat bu diyalektin sınırlarını şöyle çizmiştir; Şemi, Çırgakı ve Çadan havzaları, Övür, Çaa-Köl, Kemçik'in orta ve yukarı mecraları, Ulug-Kem vadisi Kaa-Kem ve Bey-Kem'in birleşim yeri, Uyük ve Turan havzaları. Çadamba bu alanı biraz daha genişletmiş ve Barun-Kemçik (Barlık nehrinin yukarı mecraları) ve Tañdı (Elegest nehri havzası) rayonlarını da katmıştır. Tuva yazı dilinin oluşumunda merkezî ağız dışındaki ağızların da etkisi olmuştur

1944'e kadar Tuva bağımsız bir devlet olmakla birlikte uzun süre Moğol kültürünün etki alanı içinde kalmıştır. Dolayısıyla Moğolistan üzerinden bu bölgeye sadece Moğol yazısı değil, Moğol kültürü, Doğu felsefesi, kısmen Lamaizm gelmiştir.

1944 yılında Tuva toprakları Sovyetler Birliği içine dâhil olmuş, kısa süre sonra da Rus esasında Tuva alfabesi teşkil olmuştur. Tuvaca geniş olarak resmî yazışmalarda, çeşitli toplumsal politik faaliyetlerde, eğitim-öğretim dili olarak geniş olarak kullanılmakta, Tuva Türkçesinde pek çok edebi eser kaleme alınmakta, Tuva Türkçesinde çok sayıda, gazete, dergi yayını yanında Radyo ve TV yayınları yapılmaktadır. Tuvalar anadillerini büyük ölçüde korumaktadırlar. Her kuşak arasında temel iletişim dili Tuvacadır. Tuvaca-Rusça ikidillilik daha çok şehirlerde mevcuttur. İkidillilerde de birinci dil konumunda olan dil Tuvacadır.

Tuva Türkçesinin araştırılması M.A. Castrén'in *Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre* (St. Petersburg 1857) adlı küçük gramer ve sözlükten oluşan çalışmasıyla başlamış, ve bu çalışmada Tuva Türkçesinin bir ağızı olan Karagas ile daha az Soyon-Tuva Türkçesine ait dil malzemesi üzerinde durulmuştur. Bu eserde Soyon ve Karagas ağızına ait dil malzemesi Lâtin harfleri ile verilmiştir

Radloff, *Phonetik der Nördlichen Türksprachen* (Leipzig 1882) adlı eserinde Karagas ve Soyon Türkçelerinin fonetik özellikleri üzerinde kısaca durmuş, Radloff'un gerek Sibirya'dan adlı eserinde, gerek sözlüğünde Tuva Türkleri ile ilgili verdiği bilgiler ve dil malzemesi diğer Türk boylarına göre hayli sınırlı kalmıştır. Sibirya'dan adlı eserde, Potanin ve Castrén'de verilen bilgileri tekrarlayan Radloff, *Proben der Volkslitteratur der Türkischen Stämme* adlı eserinin ilk cildinin ön sözünde de belirttiği üzere Tuvalara ait derlemeler ve verdiği bilgiler 1861 yılında Kara-Köl boyunda oturan Tuvalara aittir. Radloff'un casusluk ettiği gerekçesi ile burada ancak dört gün kalmasına izin verilmiş ve Tuvalar kendileri hakkında bir bilgi Radloff'a vermemişlerdir.

Tuva Türkçesi iyi araştırılmış Türk lehçelerinden biridir. İlk Tuva Türkçesi araştırmacısı N.F.Katanov'tur. Onun 1903 yılında Kazan'da yayımlanan *Opıt issledovaniya uryanxayskogo yazıka* "Uryanhay Dili Araştırmaları Tecrübesi" Tuva Türkçesinin araştırılmasında temel eserlerden biridir.

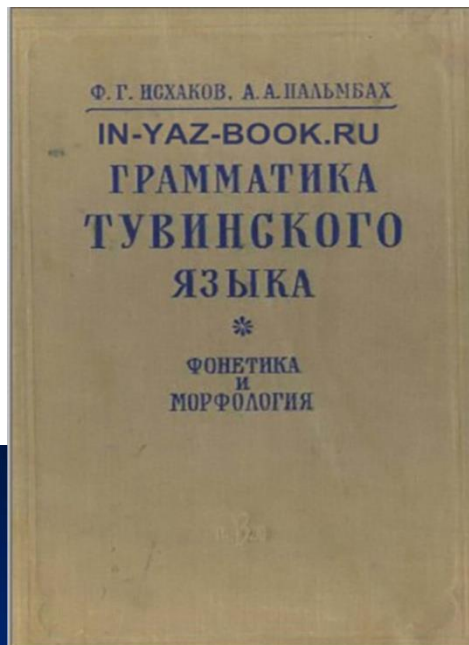
F.G. İshakov ve A.A. Palmbah tarafından 1961 yılında yayımlanan *Grammatika tuvinskogo yazıka* "Tuva Dili Grameri", Tuva Türkçesinin akademik grameri olarak hâlâ değerini korumaktadır.

Tuva Gramerleri

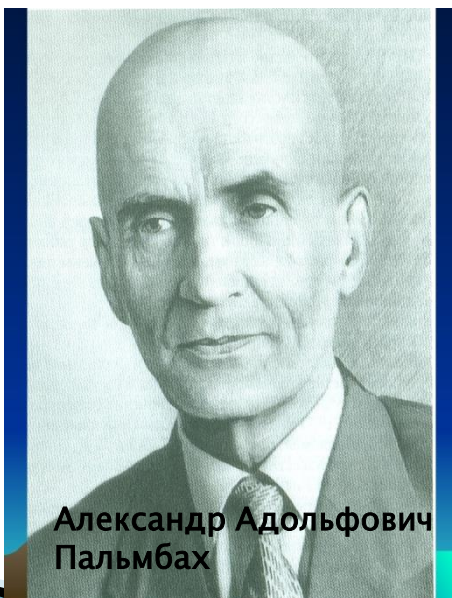
- **Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А.** *Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология*, М.: Издательство восточной литературы, 1961. - 470 с.
- **Сат, Ш. Ч., Салзыңмаа, Е. Б.** *Амгы тыва литературлуг дыл. (Лексика болгаш семасиология, фразеология, фонетика, морфология)*. Тываның ном үндүрер чери. Кызыл — 1980., 257 с.
- **John R. Krueger** *A Tuvan Manual* (Uralic and Altaic), Bloomington, USA Indiana University Press: 1977
- **Gregory D.S. Anderson, K. David Harrison** , *A Grammar of Tuvan*, Scientific Consulting Services International; 1st edition 2002, 126 pages.
- **Gündoğdu, Vildan Koçoğlu**, *Tuva Türkçesi Grameri*, Ankara 2018, 934 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1271.

Фазыл Гарипович
Исхаков

Шулуу Чыргал-оолович Сат

Александр Адольфович
Пальмбах

Tuva Türkçesinin Başlıca Özellikleri

•Tuva Türkçesinin ünlü sisteminde üç tür ünlü bulunmaktadır: **uzun, kısa (normal)** ve **yutaklanmış/gırtlaksı/faringal** ünlüler. Böylece 24 ünlü fonem bulunur. yutaklanmış/faringal ünlülerin bulunuşu. Ortak Türkçedeki birincil uzun ünlüler normal ünlülere gelişirken normal uzunluktaki ünlülerin gırtlaksı ünlülere geliştiği kabul edilmektedir.

OTü. **a:t* > Tuva *at* “ad”; *hat > *a't* “at”; **tü:ş* > *düş* “rüya”; **tüş-* > *düş-* “inmek”;

OTü. **qı:z* > Tuva *qıs* “kız”; OTü. **qıs-* > *qı's-* “kısmak”

•Kalınlık-incelik uyumunun yanı sıra düzlük-yuvarlaklık uyumu da vardır. Ancak ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü bulunmaz: Örn. *xam+nar+dıñ to:l+dar+ı*

•Dağınık olarak *a > 1 değişmesi vardır. Bu değişme Saha Türkçesinde de görülür:

*qalın > *qılın* “kalın”

*yat - > *çıt-* (Kırş. Saha *sıt-*) “yatmak”

**tara-* > *dıra-* “taramak”

• Artdamak seslerinin (g, γ, ñ) Mekanik büzülme sonucu oluşan uzun ünlüler vardır.

*oγul > o:l “oğul”

*aγız > a:s “ağız”

*aγır > a:r “ağır”

*baγır > ba:r “karaciğer”

*yoγurkan > ço:rγan “yorgan”

*küdegü > küde: “damat”

*yegirmi > çe:rbi “yirmi”

*böğürek > bü:rek “böbrek”

*söñük > sö:k “kemik”

5) Son ses durumunda bulunan akıcı seslerin (l, r) de bazı eklerin gelmesiyle düşebilir ve uzun ünlü oluşur: *bol-up* > *bo:p* “olup”, *kör-ür* > *kö:r* “görecek”

• Tek heceli sözcüklerin sonundaki γ /-g sesi korunur:

**boγ-* > *boγ-* “boğmak”

*yay > *çay* “yağ”

**ba:γ* > *bay* “bağ”

**teg-* > *deg-* “değmek”

*beg > *beg* “bey, kayınpeder vb.

• Çok heceli sözcüklerin sonundaki $-\gamma/g$ sesi korunur

*qıdıγ > *qıdıγ* “kıyı”; *koyuγ > *xoyuγ* “sık”; *uluγ > *uluγ* “büyük”; **a:çıγ*

> *ajıγ* “acı, ekşi”; *azıγ > *azıγ* “azı diş” ; *arıγ > *arıγ* “temiz”; *çerig >

şerig “ordu” vb.

• Söz başında *y- > ç- değişmesi olur: *yat-* > *çı't-* “yatmak”; **yit-* > *çit-* “kaybolmak”; **yegirmi* > *çe:rbi* “yirmi”; **yilig* > *çilig* “ilic”; **yürek* > *çürek* “yürek”; **yü:z* > *çüs* “yüz”; **yo:l* > *çol* vb.

• OTü. söz içi ve sonu /d/ ünsüzünün korunması. Tuva Türkçesinde bu ses söz içinde korunurken söz sonunda ötümsüzleşir. -d-, -d > -d-, -t

*yadaγ > *çadaγ* “yaya”; **qodan* > *qodan* “tavşan”; **quduruk* > *quduruq* “kuyruk”; **qıdıγ* > *qıdıγ* “kıyı”; **küdegü* > *küde:* “damat”; **udu-* > *udu-* “uyumak”; **adaq* > *adaq* “ayak”; **ked-* > *ket-* “giymek”; **tod-* > *tot-* “doymak”; **ı:d-* > *ıt-* “göndermek” vb.

- Söz başında ve hece sınırlarında *q- > x- *k-> x- değişmesi sistemsizdir.

*q- > q-

*qulun > qulun “tay” ; *qut > qu’t “ruh”; *qulgaq > qulaq; *qı:z > qıs “kız”; *qa:l > qal-

*qa:z > qas “kaz”; *qodan > qodan “tavşan”; *qoş > qo’ş “çift”; *ıraq > ıraq “uzak”

*q- > x-

*qa:r > xar “kar” (Krş. Saha xa:r); *qadıñ > xadıñ (Krş. Saha xatıñ) “kayın ağacı”; *qa:n > xan “kan” Krş. Saha xa:n); *qı:n > xın “kın” (Krş. Saha qı:n).

*k- > k-

*keç- > ke’ş- “geçmek” (Krş. Saha kes-); *ki:r- “girmek” > kir- “girmek”; *kö:k > kök “mavi” (Krş. Saha küöx); *küdegü > küde: (Krş. Saha kütüöt); *kişi > kiji (Krş. Saha kiji); *kel- > kel- “gelmek” (Krş. Saha kel-).

*k- > x-

*kö:l > xöl “göl” (Krş. Saha küöl); *kün > xün “gün, güneş” (Krş. Saha kün); *küreş > xüreş “güreş” (Krş. Saha küres “yarış, spor”); *küntüz > xündüs “gündüz” (Krş. Saha küniüs)

- Tuva Türkçesinde OTü. Söz başı b- ünsüzü korunmuştur. Ancak dağınık olarak içinde genizsil seslerin olduğu sözcüklerde b-> m-değişmesine rastlanır:

*b- > b- : *ba:r- > bar “var”; *bar- > bar- “gitmek”; *ba:y > bay “zengin”; *baş > ba’ş “baş”; *bo:l - > bol- “olmak”; *bil- > bil- “bilmek” vb
*b->m- : *bo:n’ > moyun “boyun”; *burun > murun “burun”; *ben > men “ben”

- OTü. Söz başı ç- ünsüzü ş-’ye gelişmiştir.
*ç- > ş-: *çeber > şever “usta”; *çerig > şerig “ordu”; *çaq “zaman” > şaq

- Söz sonunda OTü. *-ç ünsüzü -ş’ye gelişmiştir:
*-ç > -ş: *saç- > çaş- “saçmak”; *keç- > ke’ş- “geçmek”; *köç- > köş- “göçmek”; *kü:ç > küş “güç”; *üç > üş “üç”; *iç- > iş- “içmek” vb.

- Söz sonunda OTü. *-z > -s biçiminde gelişmiştir:
*ayız > a:s “ağız”; *qaz- > qas- “kazmak”; *ya:z > ças “bahar”; *qı:z > qıs “kız”; *söz > sös “söz” vb.

- **Söz başı *t- > d-** değişmesi. Ancak bu ses Tuva Türkçesinde /t/ ile /d/ arasında söylenen bir sestir. Çok sayıda sözcükte görülmekle birlikte sistemli değildir. *t-'nin korunduğu örnekler de oldukça fazla sayıdadır:

*tü:r → dü:r- “dürmek” ; *ta:ş > daş “taş” ; *tıl > dil “dil” ; *to:l → dol- “dolmak” ; *tu:z > dus “tuz” ; ti:ş > diş “diş” ; *tö:rt > dört “dört” ; *tüş- > dü’ş- “inmek” vb.

*t- > t-

*tod- > tot- “doymak” ; *tö:ş > töş “göğüs” ; *tök- > tök- “dökmek” ; *tik- “dikmek, batırmak” > tik- “dikmek”.

- İki ünlü arasında -*ç- ünsüzü -j-’ye gelişir (-*ç-> -*ş->-j-): *a:çır > ajır “ekşi, acı” ; *ke:çe > keje: “gece” ; *o:çak > ojuk “ocak” ; *bıçak > bi’jek “bıçak”.

- Söz içinde buluna OTÜ. -b- ve -p- ünsüzleri sızıcılaşmış ve -v-’ye gelişmiştir:

*-b-, -p- > -v-: *çeber “usta” > şever “temiz, muntazam” ; *ta:pan > davan “taban” ; *qabaq “ön, alın” > xavaq “alın” ; *topraq > dovuraq “toprak” ; *köprüg > xövürüg vb.

Biçim Bilgisi Özellikleri

- Ünsüz ile başlayan eklerin gelişinde tam ya da kısmi benzeşme sonucunda çok sayıda eşbiçim ortaya çıkar. Diş/dişeti sesi ile başlayan ilgi durumu eki, belirtme durumu eki, çokluk eki gibi eklerin ötümlü, ötümsüz ve nazal eş biçimleri vardır:

Örneğin ilgi durumu ekinin **+nIñ**, **+tIñ**, **+dIñ** eş biçimleri, belirtme durumunun **+nI**, **+dI**, **+tI** eş biçimleri vardır. Yine çokluk ekinin **+lAr**, **+nAr**, **+tAr**, **+dAr** eş biçimleri vardır. *Balıktar, taygalar, daylar, şölder, maldar, bajiñnar, xoylar* vb. Tuva Türkçesinde /l/ ile biten sözcüklerden sonra benzeşmezlik sonucu ekin /d/ sesi ile olan eşbiçimi eklenir.

Sözcükler akıcı sesler ile /G/ sesi dışında ötümsüz seslerle biter. Ötümsüz seslerle biten sözcükler ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ötümlüleşirler (-ş > -j-, -t > -d-, -s > -z-, -p > -v-, -k > -g): *baş +I* (İyelik 3.teklik kişi) > *baji* “(onun) başı”.

- Hemen hemen tüm Türk lehçelerinde bulunan 6 durum biçimine ek olarak (yalın, ilgi, yönelme, belirtme, bulunma, çıkma) 3 farklı ek ile işaretlenen yön gösterme durumu vardır (+Çe, +DİvA (<ETü. tapa), +GA:r, +A:r): *a'dımçe* "atıma doğru", *a'dımdıva* "atıma doğru", *çerdive* "yere doğru, *burunya:r* "öne doğru").
- İlgi, belirtme ve yönelme durumu Kıpçak grubundaki gibidir: +Nİñ, +Nİ, +KA).Örn: *Xöl, xöldüñ, xölge, xölde, xöldeñ, xölçe//xöldüve*.

- Uzak geçmiş zaman işaretleyicisi Kıpçak grubundaki –GAN iledir: *kel-gen, bar-gan, kes-ken, tut-kan, udaan* (<*udu-γan*) vb.
- Diğer Sibiryaya grubu Türk lehçelerinde (ve Kırgız Türkçesinde) olduğu gibi hem sıfat-fiil yapan hem de henüz gerçekleşmemiş zamanı ifade eden –GALAQ biçimi vardır: *nomçaalaq* (<*nomçu-γalaq*) *bis* “henüz okumadık”, *bijeelek* (<*biji-gelek*) *men* “henüz yazmadım” vb.
- Sadece Hakas Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde –ÇIK geçmiş zaman biçimi bulunur: *al-çık, bar-jık, kel-çık, qas-çıq* vb.
- Gelecek zaman eki –Xr biçimindedir (-ır/-ir/-ar/-er) *bodaar* (*boda-ar*), *bil-ir, kel-ir*

• Emir kipinde tekli ve çokluk dışında ikili biçim vardır (İkili emir biçimi Sibiryaya grubu dışında Kırgız, Kazak ve Türkmencede de vardır):

Teklik: (I) *alıyn* “alayım”, (II) *al* “al”, (III) *alzın* “alsın”;

İkilik: (I) *alı:l/alı:lı* “(ikimiz) alalım”;

Çokluk: (I) *alılıñar* “alalım”, (II) *alı:ñar* “alınız”, (III) *alzın/alzınnar* “alsınlar)

• Şart kipi, ek yığılması ya da birleşmesi ile açıklanan birleşik bir yapı ile sağlanır: -SI_mzA, -SI_ñzA, -sA, -SI_{vı}ssA, -SI_ñArzA, -SA(lAr)

barzımza, barzıñza, barza, barzıvıssa, barzıñarza, barzalar.

Söz varlığı özellikleri

- Dönüştürme zamiri Eski Türkçede “boy” anlamında kullanılan *bod* (<*bo:d) sözcüğüdür.
- Yokluk eki bulunmaz. Yokluk *çoq* “yok” sözcüğü ile bildirilir: *uyyu çoq* “uykusuz” *küş çoq* “gücsüz”, *ölüm çoq* “ölümsüz” vb.
- “Değil” anlamında *eves* (<*ermez) sözcüğü kullanılır.
- Uzun süre Moğol kültür çevresine dahil olduğu için söz varlığında çeşitli dönemlerde girmiş olan çok sayıda Moğolca sözcük vardır. Ayrıca Tibet, Mançu ve Çince'den de ödünçlenen bir kısım söz varlığı da mevcuttur. Sovyetler Birliği'ne geç katılması sebebiyle Rusçanın etkisi diğer Türk lehçelerine göre daha zayıf olmakla birlikte, aktif söz varlığında 3000 kadar Rusça sözcüğün kullanıldığı bilinmektedir.

Kaynaklar:

Killi Yılmaz, Gülsüm *Kuzey ve Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu*, Ankara: Siyasal Yayınevi, 2010.

Gündoğdu, Vildan Koçoğlu, *Tuva Türkçesi Grameri*, Ankara 2018, 934 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1271.

Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. *Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология*, М.: Издательство восточной литературы, 1961. - 470 с.

Tekin , Talat. *Türk Dilleri. Giriş*, İstanbul 1999.